

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ДЕМОГРАФІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ В XVIII—XIX ст.

В статті розглядається історія розвитку демографічної думки в Україні дорядянської доби та подається її періодизація. Наводяться імена та основні здобутки українських державознавців, вчених, освітян, статистиків, громадських діячів, які зробили вагомий внесок у розвиток багатьох нових напрямків у вивченні народонаселення: історичної демографії, економічної демографії, соціальної демографії, етнічної демографії, прикладної демографії тощо. Підкреслюється вплив російсько-українських наукових зв'язків: обміну ідеями та вченими, постійних контактів Києво-Могилянської академії, Петербурзької академії наук та Московського університету, на плідний розвиток демографічної думки в Україні XVIII—XIX сторіч.

Формування демографічної думки в Україні XVIII століття

Перші ознаки зародження демографічної думки в Україні слід віднести до зламу XVII—XVIII століть. Її фундатором став перший український державознавець і поет Климентій Зиновіїв, котрий створив у віршованій формі енциклопедію життя українського народу того часу. В ній наявні спостереження суто демографічного характеру: К. Зиновіїв відзначає такі демографічні парадокси, як неплідність, народження близнюків, народження дітей поза шлюбом, дітовбивство. Він засуджує ранні шлюби, які не були тоді дивиною. На думку К. Зиновієва, найдоцільніший вік для укладення першого шлюбу не має бути нижче 20 років для нареченого та 15 років — для нареченої. Виходячи з сімейно-шлюбної доктрини православної церкви, він виступив проти укладання третіх і четвертих шлюбів, які на той час, попри заборону церкви, мали в Україні неабияке поширення. К. Зиновіїв обстоював етнічну ендогамію шлюбу, виступаючи проти його конфесійної гомогамії. Він також відзначив вищу смертність серед чоловіків і кількісну перевагу жінок в українському суспільстві тих часів як наслідок постійних війн [1].

Виникнення демографічного знання пов'язане з формуванням відповідного понятійного апарату й термінології. Й тут значно випередив добу український державознавець Г. І. Новицький. Це йому належить термін "велелюдство" (прообраз терміна "народонаселення"). Він запропонував його ще 1715 року. Г. І. Новиць-

кий розумів категорію сукупності людей стосовно сучасної йому історико-географічної реальності у подвійному значенні: як множину, складену із значної кількості людей, та як оцінку чисельності народів у порівняльній формі. Оригінал праці Г. І. Новицького був опублікований тільки 1884 року, тому його ідеї виявились невідомими його сучасникам.

Безпосереднє статистичне вивчення народонаселення України налічує понад двохсотрічну історію. Відомості про чисельність дворів, спостереження про міру заселеності з'являються вже у 20—30-ті роки XVIII сторіччя у працях І. К. Кирилова та Г. Ф. Юнкера. Проте ці відомості стосувалися тільки Лівобережної України й частки Слобожанщини. У праці І. К. Кирилова "Квітучий стан Всеросійської держави" надавалися дані про "дворову кількість" козаків та посполитих регіональної подвірної ревізії 1723 року, а також про чисельність дворових козаків у полках Слобідської України [2].

Г. Ф. Юнкер був першим, хто звернув увагу на причини, що стримували зростання заселеності краю. Ця тема дістала розвиток в "Екстракті про знесилення слобідських полків", складеному наприкінці 50 — на початку 60-х років XVIII сторіччя у Військовій колегії. Г. Ф. Юнкер відзначав вплив державної політики на заселення степових окраїн країни, в першу чергу територій слобідських полків. Він же зазначив, що політика військово-державної експлуатації й свавілля старшин викликали масову втечу людей, що мешкали в полках, у результаті чого за 1733—1759 роки в них по-

меншало більш ніж на 82 тисячі душ чоловічої статі¹ [3].

Наприкінці 60-х років XVIII сторіччя було укладено описання земель донських козаків відомим українським істориком О. І. Ригельманом. Тут уперше було наведено загальну чисельність і становий склад чоловічого населення Донського краю, які доти залишалися невідомими. При визначенні чисельності станових груп, включаючи регулярні війська, козацтво, українців на Дону, О. І. Ригельман застосував принципи політичної арифметики, що було новиною у тогочасному державознавстві. Йому ж належить пріоритет (1785—1786 рр.) у визначенні чисельності населення України на середину XVII сторіччя. Використовуючи метод політичної арифметики, О. І. Ригельман визначив кількість мешканців на території, що перебувала під владою уряду Б. Хмельницького під час возз'єднання України з Росією 1654 року. Обрахована О. І. Ригельманом чисельність населення становила 4 млн чоловік. Як це часто трапляється з видатними працями славнозвісних дослідників, розрахунки О. І. Ригельмана виявились невідомими широким колам його сучасників і були опубліковані лише 1847 року. Його "Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі" в 4-х томах була незаслужено забута й не використовувалася наступними генераціями дослідників.

Розвиткові демографічної думки в Лівобережній Україні аж до 60-х років XVIII сторіччя перешкоджало те, що у регіональних ревізіях враховували лише кількість дворів або, як її офіційно іменували в ревізійній документації, "подвірну кількість". Тому в 1763—1764 роках при проведенні чергової регіональної ревізії козаків і посполитих подвірний принцип обліку був доповнений принципом подушного обліку чоловіків відповідних станових категорій, з записом їхнього віку та відношення до глави господарства й сім'ї [4].

Ревізія 1763—1764 рр. виявила, що демографічний потенціал України або не поступається за чисельністю, або переважає розміри населення багатьох держав Європи того часу. Українське державознавство переходить до більш ємного й багатого за соціально-економічним змістом поняття про "чисельність народу". Ревізія 1763—1764 років — важливий момент у становленні демографічної думки в Україні й свого роду хронологічна межа між передісто-

рією та власне історією демографічної думки в нашій країні.

В її розвиток вагомий внесок зробив П. О. Румянцев, який очолював Малоросійську колегію 1765—1782 років. Вона вперше поєднала проведення демографічного перепису із складанням майнового цензу. Незважаючи на те, що старшина, чиновники й духівництво не підлягали подушному обліку, їхнє нерухоме майно (земельні угіддя, будинки й господарчі будівлі) було переписане. Вперше було враховано не тільки чоловічі, а й жіночі душі, їхній стан здоров'я та працездатність. Уперше були отримані дані про міграції населення: враховували "породу" (станове та етнічне походження) зайд з інших місцевостей із зазначенням місця виходу — поселення, сотні, полку; в містах була обстежена сезонна міграція працівників, заняття постійного населення. У чоловіків-козаків вимірювали зріст.

Генеральне описання завершилось загалом невдачею через опір українських поміщиків його проведенню. Проте передбачений його програмою принцип групування віків за ініціативою П. О. Румянцева згодом був застосований у Малоросійській колегії при визначенні вікового складу населення Лівобережної України за даними попереднього перепису-ревізії 1763—1764 років. Це стало нововведенням у ревізійній статистиці населення в Росії. З іменем П. О. Румянцева пов'язані подвірні переписи 1772—1773 та 1774 років у Молдові під час Російсько-турецької війни 1769—1775 років.

Дані про "подвірну кількість" та "чисельність народу" впродовж XVIII сторіччя становили державну таємницю, що, безперечно, не могло не позначитись на рівні розвитку демографічних знань. Саме з цієї причини праці І. К. Кирилова, Г. Ф. Юнкера й О. І. Ригельмана не могли бути опубліковані й залишалися в рукописах. Тільки наприкінці 60-х років XVIII сторіччя, після виходу в світ 1767 року "Наказу" Катерини II, з'являються перші публікації окремих статистичних даних про кількість мешканців у країні та її регіонах і природний рух населення. Підготовка й видання "Наказу" — безперечна заслуга знаних представників передової дворянської думки в країнах, серед яких були й відомі просвітники, вихованці Києво-Могилянської академії Г. В. Козицький та М. М. Мотоніс. До складу "Наказу" було включено розділ "Про розмноження народу в державі", присвячений питанням збільшення числа мешканців у країні [5].

М. М. Мотоніс зробив істотний внесок у розвиток демографічної думки в Україні. Це він увів в обіг термін "велелюдство", який дістав на

¹ Згодом (1775 р.) полковий устрій Лівобережної України був остаточно скасований. Згідно з урядовим указом "Про запровадження губерній", що поділяв Російську імперію на губернії, його дію було поширено й на українські землі.

той час поширення в Західній Європі. Будучи депутатом Гадяцького, Миргородського й Полтавського полків від шляхти, М. М. Мотоніс запропонував запровадити в країні статистичний облік дворянства у регіональному плані.

1773 року в Санкт-Петербурзі виходить довідник "Стислі географічні, політичні та історичні відомості про Малу Росію", який містив відомості про адміністративний поділ, правовий статус міст, історію, становий склад суспільства, "чисельність народу" в Лівобережній Україні за даними ревізії 1763—1764 років. Зазвичай у літературі цю працю приписують В. Г. Рубану, проте, на думку українського демографа А. Л. Перковського, цей довідник був підготовлений у Малоросійській колегії особою, наближеною до генерального писаря В. Г. Туманського, й виданий у Петербурзі за підтримки Г. В. Козицького й М. М. Мотонісата меценатської участі П. О. Румянцева.

Для розвитку демографічної думки в Україні чимало зробив представник українського державознавства останньої чверті XVIII сторіччя, член-кореспондент Петербурзької академії наук Ф. І. Туманський — автор першої в Україні статистико-економічної та етнографічної анкети (1779 р.). Її було складено у зв'язку з проведенням топографічного описання краю під запроєктований його розділ на намісництва. Важливим джерелом при її складанні була програма Генерального описання Лівобережної України П. О. Румянцева. З неї було запозичено пункти, які відображали соціально-демографічний зріз українського суспільства того часу. Відповідно до них передбачався реальний облік станового складу мешканців краю; статистичний поділ жителів на міських та сільських; їхній майновий стан, заняття та професії; найпростіші антропометричні спостереження.

Демографічна частина анкети Ф. І. Туманського не була простим копіюванням окремих тез програми Генерального описання П. О. Румянцева. Ф. І. Туманський висунув вимогу збирання статистичних даних про всю сукупність мешканців населеного пункту, включаючи й ті категорії, які не підлягали доти в Україні й Росії ревізійному обліку, — дворяни, чиновники, регулярні війська, учні академії і колегіумів, почасти духівництво. Анкета передбачала отримання відомостей про загальну кількість мешканців кожного поселення за схемою, яка б цілком задовольнила сучасного демографа: відповідно до неї мали братися на облік і чоловіки, і жінки. За тих часів це був прогресивний крок, оскільки повсюдний облік жінок, і виключно для ревізійного населення країни, було введено лише ревізією 1782 року, тобто через

три роки після складання анкети Ф. І. Туманський.

Демографічна частина анкети Ф. І. Туманського з певними обмеженнями була засадничою щодо єдиної програми описання проєктованих Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. Відповідно до неї були складені так звані екстракти, що містили в табличній формі переліки поселень, сотень і частин сотень, які мали ввійти до створюваних повітів майбутніх намісництв. Навпроти назви кожного населеного пункту у відповідних стовпцях записували кількість домів дворянства, духівництва, різночинців, козаків (вибірних та підпомічників окремо), селян різних категорій, прізвища та імена поміщиків. Кількість мешканців у поселеннях не фіксували, проте щодо кожного повіту були зроблені підсумкові підрахунки кількості господарств за становими групами й відзначена загальна кількість хат і душ чоловічої статі неупривілейованих станів за ревізією 1763—1764 років.

Отже, здійснена програма описань 1779—1781 років є адаптованим до потреб адміністративного управління проєктом Ф. І. Туманського. Ймовірно ці зміни вніс його дядько, І. Г. Туманський, член Малоросійської колегії, який відав безпосередньо ревізійним обліком мешканців Лівобережної України. Він був вихованцем Києво-Могилянської академії й Петербурзького академічного університету, учнем М. В. Ломоносова, М. М. Мотоніса й Г. В. Козицького і відомий радше як просвітник, який перекладав статті з французької енциклопедії, в тому числі й державницького змісту.

Ідеї анкети Ф. І. Туманського справили вплив на працю О. Ф. Шафонського, присвячену Лівобережній Україні й Чернігівському намісництву (1786 р.). У ній було наведено статистичну характеристику станового складу Чернігівського намісництва за підсумками загальнодержавної ревізії 1782 року, яка в Лівобережній Україні проводилася вперше. Ідеї Ф. І. Туманського дістали творчий розвиток у праці О. Ф. Шафонського: слідуючи принципів вчителя, який утверджував необхідність відображення станового складу суспільства в адміністративно-територіальному плані, О. Ф. Шафонський намагався з'ясувати етнічний склад станових груп — купців, міщан, селян та ін. Проте праця О. Ф. Шафонського була видана лише 1851 року.

У XVIII сторіччі було опубліковане лише одне описання українського намісництва в Слобідській Україні (1788 р.). У ньому було зроблено важливий крок вперед у розвитку демографічної думки в Україні. У цьому описанні відображена

теоретична схема об'єднаних "духом європейської людськості" "чиностанів" українського суспільства в Слобідській Україні: "Третій або нижчий шерег мешканців виникає наслідувальним умонокресленням до другого або вишого. Ця статистична рівновага підносить нижчі чиностанни до середніх, а середні поєднує з першими. Державний селянин уподібнюється за способом життя, наскільки можливо, мешканцеві міста, не забутий і в злиднях, міський житель, священик парафіяльний, наказний служитель і міщанин, не усуваючися від селянина, дотичні з іншого боку до дворянина, вподібнюються до нього освітою, поведінкою, їжею, житловими приміщеннями тощо. Всі три шаблі один до одного вподібнюються, а не дорівнюються".

На цю концепцію вирішальний вплив справив провідний принцип європейського просвітництва XVIII сторіччя про природне право людини. Не враховувати станових реалій, що існували в країні й краї на той час, автор цієї славнозвісної праці не міг, проте його групування станів не мало нічого спільного з вузькостановим дворянсько-кріпосницьким баченням сучасного йому суспільства. Автор практично впритул підійшов до розуміння категорії народонаселення як складної сукупності, багатой на соціальні ознаки, хоча на той час у російськомовній друкованій літературі термін "народонаселення" ще не з'явився. Історичною заслугою автора було описання характерного для демографічної ситуації того часу розпаду багатогенераційної стеблової сім'ї в українському селі й формування відносно невеликих господарств на основі нуклеарної сім'ї [6].

Дискусія про авторство "Топографічного описання Харківського намісництва з історичним завідомленням про відбулі у цій країні з найдавніших часів зміни..." тривала сто років, її учасники називали кілька імен можливого автора. Ми приєднуємось до думки А. Л. Перковського, який вважає, що ним був Василь Іванович Крамаренков. Він народився у Сумах у сім'ї священика, був одним з найобдарованіших випускників Академічного університету в Петербурзі, служив у сенаті, а в 1785—1796 роках був головою цивільної палати Харківського намісництва.

А. Л. Перковський вважає, що теоретична зрілість суджень ставить автора Топографічного описання Харківського намісництва в шерег значних учених свого часу, які вільно орієнтувалися в новітніших досягненнях прогресивної західноєвропейської суспільної думки. У 80-ті роки XVIII сторіччя таким високим вимогам серед освічених людей Слобідської України міг відповідати тільки В. І. Крамаренков — про-

світник, учений-економіст і водночас поважний адміністратор, який мав вільний доступ до службової статистичної інформації намісництва.

Значний інтерес становлять погляди на народонаселення "українського Радисева" — В. Г. Полетики. У праці, формально присвяченій сюжетам із стародавньої історії, а насправді — викладу поглядів автора на гострі соціально-економічні проблеми тогочасної Російської імперії, В. Г. Полетика окремо зупинився на концепції зростання народонаселення в історичному контексті. По суті, він сформулював концепцію поступового зростання народонаселення, пов'язуючи його з культивуванням родючості ґрунтів людиною, збагаченням її знань, зміною занять і підвищенням їх складності. Можна сказати, що він достатньо наблизився до ідеї розвитку народонаселення.

Наприкінці 80-х років з'являється дисертація вихованця Києво-Могилянської академії й Московського університету Я. А. Рубана "Міркування історичне про обурливе й насильницьке переселення у середні віки варварських північних народів до провінцій Римської імперії" (1789 р.). Використовуючи засоби політичної арифметики, Я. А. Рубан визначив чисельність слов'ян за доби великого переселення народів приблизно у 1,5 млн чоловік.

До історії демографічної думки в Україні ввійшов і М. І. Антоновський як один із співавторів "Найновітнішого оповідного землеописання". Він народився у старшинській сім'ї в Борзні Чернігівського полку, навчався в Києво-Могилянській академії, а відтак — у Московському університеті. Крім М. І. Антоновського, у написанні цієї праці брали участь М. Д. Жулковський та С. М. Завалієвський, відібрані ним особисто 1787 року із студентів Києво-Могилянської академії для служби в Адміралтейській колегії у Санкт-Петербурзі.

Для позначення категорії народонаселення М. І. Антоновський вживає термін "народочислення", бажаючи, либонь, підкреслити статистичний, тобто кількісний характер цього поняття. У праці подано прогноз чисельності народонаселення країни до 1892 року. У цих розрахунках М. І. Антоновський завищив темп загального приросту населення Росії у XVIII сторіччі, проте методика його прогнозу виявилась набагато досконалішою, ніж та, що була використана І. Ф. Германом та К. Ф. Германом. Досить відзначити, що період подвоєння чисельності народонаселення Росії у І. Ф. Германа дорівнював 30 рокам, а у М. І. Антоновського — 70 рокам.

"Найновітніше оповідне землеописання", за оцінкою В. М. Птухи, є однією з найзначніших

вітчизняних пам'яток статистико-демографічної думки XVIII сторіччя. Але доля книги та її головного творця була трагічною. За висловлювання автором симпатій до Великої французької революції книгу було заборонено, її наклад конфісковано, службову кар'єру М. І. Антоновського зламано, й він кілька років був позбавлений можливості публікувати інші праці під своїм іменем. Знаменно, що при викладі питання про етнічний склад країни М. І. Антоновський, як і інші українські державознавці XVIII сторіччя, відзначав, що існує "малоросійська нація", "малоросійський народ". Водночас він зробив вагомий внесок у розвиток російсько-українських наукових і культурних зв'язків у 80-ті роки XVIII сторіччя.

У XVIII сторіччі державознавці Росії та України мали вельми приблизне уявлення про чисельність населення України. Тому її оцінки часто виявлялися неточними. Так, на думку українського статистика Я. М. Марковича, чисельність населення Лівобережної України наприкінці XVIII сторіччя досягала 3 млн чоловік. Насправді ж населення краю, за даними ревізії 1795 року, тільки трохи перевищувало 2 млн мешканців. Не довіряючи офіційним і нечасто друкованим підсумкам ревізій населення, Я. М. Маркович спирався у своїх оцінках на завищені розрахунки чисельності населення, натомість М. І. Антоновський визнав за краще у прогнозах дотримуватись переважно вихідних статистичних даних. За часом виходу в світ праця Я. М. Марковича "Доповідна про Малоросію, її мешканців та витвори" (1798 р.) — одна з останніх праць українського державознавства XVIII сторіччя.

Загалом демографічна думка в Україні у XVIII сторіччі пройшла значний і важкий шлях. Розвиваючись переважно в рамках державознавства, вона водночас постійно збагачувалась за рахунок методики політичної арифметики. Вирішальну роль у плідному розвитку демографічної думки в Україні XVIII сторіччя відіграли російсько-українські наукові зв'язки: обмін ідеями та вченими, постійні контакти Києво-Могилянської академії, Петербурзької академії наук та Московського університету.

Розвиток демографічної думки в Україні XIX — початку XX сторіччя

Зародження історико-демографічного вивчення народонаселення в Україні як наукового напрямку належить до першої половини XIX сторіччя. Вдруге, після О. І. Ригельмана, в українській історіографії розв'язати проблему чисельності народонаселення для середини

XVIII сторіччя спробував історик і статистик М. А. Маркевич, який сформулював гіпотезу про те, що "Хмельницький був главою народу, який налічував понад шість мільйонів душ". Йому ж належить праця про підсумки демографічного розвитку в XVII—XVIII сторіччях Лівобережної України й, зокрема, території майбутньої Полтавської губернії. М. А. Маркевич був першим українським істориком, який звернув увагу на вплив природного руху й міграції на темпи зростання населення в регіоні з історико-демографічних позицій.

Заслуга М. А. Маркевича полягає в тому, що він у методичній площині точніше підійшов до тлумачення демографічної величини двору в українських переписах XVII — першої половини XVIII сторіччя, ніж це зробили згодом О. В. Яблоновський та М. Ф. Владимирський-Буданов. М. А. Маркевича цілком слушно можна вважати фундатором історико-демографічного вивчення народонаселення України.

О. В. Яблоновський був найвизначнішим представником польської історичної демографії останньої третини XIX — початку XX сторіччя. Він спеціалізувався на виданні джерел з демографічної історії Східної України XVI — початку XVII сторіччя та їх науковому коментуванні. Його гіпотези про загальний характер заселення українських земель та чисельність їх населення ґрунтувалися на величезному матеріалі вцілілих статистичних записів. Проте політичні висновки, які робив при цьому О. В. Яблоновський, були спрямовані на обґрунтування позитивних оцінок експансії польських феодалів в Україні.

Проти експансіоністських поглядів О. В. Яблоновського, спираючись на багатий фактичний матеріал, зібраний самим О. В. Яблоновський, а також на джерела Архіву Південно-Західної Росії, виступив М. Ф. Владимирський-Буданов. Його головні історико-демографічні праці були черговими відповідями на публікації його опонента.

У 30—40-ві роки XIX сторіччя почалось вивчення регіональної історії Південної України та Слобожанщини, й найбільш розробленим виявилось дослідження південноукраїнського регіону у працях А. О. Скальковського, який висвітлював "успіхи народонаселення". Цікавими є його підрахунки чисельності населення земель Війська Запорозького, які стали засадничими стосовно пізніших оцінок істориками чисельності запорозького козацтва.

Важливим моментом у формуванні етногеографічної проблематики історико-демографічних досліджень в Україні був виступ 1857 року першого ректора Київського універ-

ситету М. О. Максимовича проти погодінської концепції запустіння Придніпров'я у зв'язку з монголо-татарською навалю XIII сторіччя. За твердженням російського історика й академіка Петербурзької академії наук М. П. Погодіна, вціліле корінне давньоруське населення, нібито, втекло, а опустілу територію зайняли прибульці з Карпат—"малоросіяни". М. О. Максимович переконливо довів неспроможність цих поглядів. Ретельно проаналізувавши історичні факти, він дійшов обґрунтованого висновку про те, що, попри важкі демографічні втрати, корінне населення на полишило рідні місця й відродило до життя спустошені поселення краю.

На підставі погодінської концепції польськими дворянськими істориками була розроблена схема заселення земель Східної України у XIV—XVI сторіччях, згідно з якою Литовська держава звільнила українські землі від азіяцько-кочовиків, а польська колонізація була головною спрямовуючою силою відродження цих земель, на які повернулося й корінне населення, що нібито повтікало. М. О. Максимович різко виступив проти цих експансіоністських поглядів. Його праці започаткували довголітню дискусію, яка тривала й на початку XX сторіччя. А головними її учасниками стали О. В. Яблоновський та М. В. Владимирський-Буданов.

Певний внесок у розвиток історичної демографії зробив О. М. Лазаревський, який опублікував джерела щодо Лівобережної України й вивчив їх з історико-географічних позицій. Публікацією джерел з проблем етнічного складу населення України займався І. М. Каманін, який спробував розкрити механізм розвитку етносу в зв'язку з соціально-економічними умовами його існування. Праці українського історика й ректора Харківського університету Д. І. Багалія були присвячені переважно заселенню Слобідської України. Істотне значення для розвитку демографічної думки в Україні мала магістерська дисертація М. М. Шпілевського (1871 р.) з історії демографічної політики уряду Катерини II. Вона стала першим системним викладом демографічної політики в Росії в історичній літературі [7].

Важливу роль у розвитку демографічного знання в Україні XIX сторіччя відіграли праці земських статистиків, які вивчали сучасне їм населення губерній та повітів України й залучали в окремих випадках до аналізу довготривалих тенденцій соціально-економічного розвитку статистичні матеріали Генерального (Румянцевського) описання Лівобережної України 1765—1769 років, а також державних ревізій XVIII — першої половини XIX сторіччя. Ско-

риставшись даними ревізій 1764 і 1782 років, О. О. Русов установив динаміку чисельності населення Чернігівської та Полтавської губерній.

Вже на початку XIX сторіччя в Україні з'являються дослідження соціолого-демографічного характеру. Їх піонером став видатний дворянський просвітник і один з ініціаторів відкриття 1805 року першого в Україні університету в Харкові — В. Н. Каразін. Вперше у вітчизняній науці він порушив і частково розв'язав проблему вивчення природного приросту населення в його станово-соціальних групах. Він показав особливості природного руху міського населення, кріпосних і державних селян, у військових поселеннях. Він, зокрема, виявив більш високу смертність кріпосного селянства порівняно з іншими групами сільського населення. На конкретному матеріалі В. Н. Каразін показав негативні демографічні наслідки панщини.

Для становлення демографічних знань в Україні у XIX сторіччі важливе значення у науково-організаційній площині мало відкриття вищих навчальних закладів, у яких викладали статистику й політичну економію. Слідом за Харківським університетом 1834 року був відкритий Київський. Крім того, в Україні функціонували три ліцеї — у Кременці (від 1805 року), Одесі (від 1817 року) та Ніжині (від 1820 року). 1865 року на базі Рішельєвського ліцею в Одесі був відкритий Новоросійський університет.

Важливу роль у збиранні й публікаціях матеріалів із статистики населення відіграли губернські статистичні комітети, відкриті з другої половини 1830-х років, а також генеральний штаб, який здійснював військово-статистичні описи Росії, в тому числі дев'яти українських губерній. Центральний статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ наприкінці 1850-х років розпочав складання й публікацію списків поселень, вступи до яких являли собою самостійні праці з дослідження населення в регіонах, у тім числі і в Україні.

Теоретичні проблеми вивчення населення дістали розвиток вже на початку XIX сторіччя у Харківському університеті у низці праць І. М. Ланга та А. Ф. Павловського з політичної економії та загальної статистики. Так, А. Ф. Павловський запропонував скласти таблиці смертності з окремих соціальних груп населення. Він вважав, що систематичне вивчення метричних записів щодо різних соціальних груп і прошарків дозволить вивчити диференційну смертність. Проте ця пропозиція набагато випереджала наявні тоді можливості та увялення сучасників і залишилася нереалізованою.

Праці професорів Харківського університету І. І. Срезневського та О. П. Рославського-Петровського започаткували новий етап у розвитку демографічної думки в Україні. І. І. Срезневського справедливо можна назвати одним з фундаторів економічної демографії. Розвиваючи ідею А. Кетле про необхідність диференціації економічної цінності вікових груп, він запропонував класифікувати їх за ознакою працездатності. На прикладі Росії та ряду інших країн він обчислив економічне навантаження працездатного населення дітьми та людьми похилого віку, здійснив розрахунки середньої тривалості суспільно корисного життя й "окупності" генерацій.

Праці О. П. Рославського-Петровського були присвячені вивченню народонаселення Росії загалом, а також критичному аналізу його розвитку порівняно з перебігом демографічних процесів у західноєвропейських державах. На час появи праць І. І. Срезневського та О. П. Рославського-Петровського до наукового обігу вже було введено термін "народонаселення". Він присутній у назвах праць обох професорів.

У другій половині 1840-х та в 1850-х роках сформувалась київська школа статистики, яка на той час посіла провідні позиції в розвитку вітчизняної демографічної думки завдяки працям Д. П. Журавського, Г. П. Галагана і В. В. Тарновського. Головні теоретичні тези цієї школи були викладені Д. П. Журавським. Ще 1846 року він зазначив, що для вивчення процесів відтворення населення не досить обмежуватись тільки даними про його природний рух. На його думку, повну картину "кількісного розвитку" можна отримати, вивчаючи відтворення населення по соціальних групах, з урахуванням міграцій та соціальної мобільності, розселення, майнового стану, занять тощо. Згодом він розвинув свою ідею, запропонувавши схему балансу відтворення оподатковуваних груп населення на підставі даних ревізських реєстрів.

Учнями Д. П. Журавського в царині демографії були професор Київського університету, згодом академік М. Х. Бунге, громадські діячі Г. П. Галаган і В. В. Тарновський. М. Х. Бунге та Г. П. Галаган сформулювали концепцію про спад відтворення кріпосного селянства в Росії за умов кризи феодално-кріпосницької системи, а В. В. Тарновський конкретизував ідеї Д. П. Журавського стосовно вивчення селянської сім'ї, створивши першу в Росії працю з демо-економіки селянської сім'ї. Ідеї В. П. Журавського було втілено у методики вивчення населення земською статистикою та санітарно-демогра-

фічні дослідження й залишались актуальними впродовж найближчих десятиріч.

Друга половина XIX—початок XX сторіччя є новим етапом у розвитку дореволюційної демографічної думки в Україні. Глибокий вплив на розвиток комплексного підходу до вивчення народонаселення у програмах земських міських і сільських переписів справили праці доцента Київського університету М. І. Зібера. Під його керівництвом було складено програму перепису населення Києва 1874 року, а також програму діяльності Російського географічного товариства.

У розширення й поглиблення уявлень про розвиток народонаселення вагомий внесок зробили й представники української революційно-демократичної думки. Так, І. Я. Франко та П. А. Грабовський присвятили низку публіцистичних статей трудовій міграції селян з українського села внаслідок аграрного перенаселення.

Праці С. О. Подолинського з проблем здоров'я населення України сприяли розвитку демографічних досліджень у другій половині XIX—на початку XX сторіччя. Водночас провідну роль у вивченні якості населення та його природного руху починають відігравати праці українських соціал-гігієністів—І. І. Пантюхова, Т. І. Маковецького, І. П. Скворцова, М. М. Кузнецова, Є. В. Святковського, О. Ю. Корчак-Чепурківського, Л. О. Смідовича та інших.

Розвиток земської статистики, в тому числі й санітарної, створення в губерніях лікарських товариств, відкриття кафедр гігієни в Київському, Харківському та Новоросійському університетах створюють необхідні науково-організаційні передумови для розгортання медико-демографічних досліджень. Істотне значення для вивчення демографічної ситуації, посталої в Україні у другій половині XIX сторіччя, мали методичні розробки й конкретні дослідження значних соціал-гігієністів А. І. Якобія, М. І. Теязкова, М. С. Уварова, М. П. Діатропова, які працювали тоді в Україні. Поглиблення медико-демографічних аспектів досліджень стали у другій половині XIX сторіччя об'єктивною необхідністю: за умов швидкого розвитку продуктивних сил у пореформений період висока смертність населення стала серйозним гальмом соціально-економічного прогресу, завдаючи відчутної шкоди господарству. Тому головною проблемою демографічних досліджень на той час стало вивчення смертності, особливо дитячої, а також смертності міського й сільського населення в її віковому плані.

Праці провідних соціал-гігієністів того часу не тільки істотно збагатили прикладну демо-

графію, вдосконалюючи її методику, а й зробили вагомий внесок у розвиток демографічних ідей і відкриття нових напрямків у вивченні народонаселення. Так, професор А. І. Якобій своїм циклом праць про демографічну кризу низки невеликих за чисельністю народів (дослідження з проблеми "вимирання чужорідних племен") багато зробив для наукового напрямку, відомого нині під назвою "етнічна демографія".

Вчений-енциклопедист, професор Харківського, а згодом Київського університетів, І. П. Скворцов своїми працями сприяв утвердженню демографії як самостійної суспільної науки. Полемізуючи з відомим німецьким статистиком Г. Майром, він підкреслював, що демографію не можна ототожнювати із статистикою населення: "Статистика як наука має бути радше за все віднесена до царини суто формальних наук, як математика, логіка, тобто наук, які визначають шляхи й способи здобуття людиною знань про себе й про природу".

Проте спеціальних праць з теоретичних проблем демографії було небагато. Поважне місце серед них посідає праця Т. Р. Рильського, громадського діяча, близького до ліберального напрямку, етнографа та економіста. Ця праця, написана в першій половині 1870-х років, присвячена вивченню форм руху населення в їх залежності від соціальних і географічних умов життя. До географічних, або природних, автор відносив серед інших і антропологічну специфіку народів, а до соціальних умов — вплив різних рівнів добробуту на фізіологічну здатність до відтворення потомства, життєстійкість і психологічні установки людей. На відміну од своїх сучасників, Т. Р. Рильський не розглядав епідемії як стихійне явище природи, а відносив їх до групи "динамічних соціальних причин", які впливають на рух населення. Він ставив завдання вивчити вплив роду занять на рух населення, а також вплив способу життя загалом на відтворення населення.

Великий заохочувальний вплив на вивчення природного руху населення в Україні справила праця вихованця Московського університету, математика К. О. Андреева, яку він подав 1873 року на публічний диспут для заняття посади приват-доцента Харківського університету, де працював упродовж 25 років, до

1898 року. Його монографія містила більш реалістичну оцінку смертності в Росії, ніж таблиці В. Я. Буняківського, сприяючи тим самим правильній орієнтації демографічних досліджень загалом у країні.

Наприкінці XIX — початку XX сторіччя було зроблено певний крок уперед у вивченні соціальної структури населення й міграцій, що значно розширило коло демографічної проблематики. Вагомий внесок у розвиток цього напрямку зробили праці А. С. Бориневича, О. О. Русова та К. Г. Воблого. О. О. Русов, зокрема, вивчав розподіл українців за родом занять за матеріалами перепису 1897 року, а перу К. Г. Воблого належить спроба статистично-економічного дослідження заатлантичної еміграції, її причин і наслідків.

Загалом система демографічних знань на початку XX сторіччя ще переживала процес становлення, найрозвиненішою її частиною була демографія у вузькому розумінні, спрямована переважно на вивчення природного руху населення. Меншою мірою були вивчені питання міграції та соціальної мобільності, їхня роль як опосередковуючої ланки в процесах шлюбності, народжуваності й смертності. Нерівномірність розвитку складових демографічного знання та їх помітна відсутність були характерні для стану демографічної науки XIX — початку XX сторіччя в Україні.

Недостатня зрілість системи демографічного знання, мабуть, була причиною парадоксальної ситуації, коли вчені, котрі чимало зробили для розвитку демографії в Україні, розглядали її як одну з галузевих статистик (наприклад, О. О. Русов, К. Г. Воблий та деякі інші), або, не вважаючи статистику самостійною наукою, що має свій власний предмет досліджень, зводили її до "статистики населення й моральної", як зробив це М. В. Птуха [8].

Загалом демографія в Україні у дорядянський період пройшла довгий історичний шлях. За цей час було накопичено чимало оригінальних ідей і систематизовано обсяговий емпіричний матеріал. В її розвитку величезну роль відіграла підтримка з боку передової наукової громадськості Росії, яка виражалася в обміні ідеями, в їх публічній пропаганді та в особистих контактах учених.

1. *Климентій Зіновійв.* Вірші, приповіді.— Київ, 1971.
2. *Кирилов І. К.* Цветущее состояние Всероссийского государства.— М., 1977.
3. Екстракт об изнеможении слободских полков // Сборник Харьковского историко-филологического общества.— Харьков, 1899.— Т. 2.
4. *Перковський А. Л.* Формирование демографической мысли на Украине в XVIII веке // Проблемы исторической демографии в СССР. Сборник научных трудов.— Киев, 1988.— С. 62—74.
5. *Перковський А. Л.* Українське населення в 60—70-х рр. XVIII ст. // Український історичний журнал.— 1968.— № 1.
6. *Тарновский В.* О делимости семей в Малороссии.— Киев, 1853.
7. *Шпилевский М. М.* Политика народонаселения в царствование Екатерины II // Записки Новороссийского университета.— Одесса, 1871.— Т. 6.
8. *Птуха М. В.* Очерки по теории статистики населения и моральной статистики // Записки юридического факультета Петроградского университета.— Пг., 1916.
9. *Лрибиткова І. М.* Основи демографії.— Київ, 1995.— 254 с.

Prybytkova I.

FROM THE HISTORY OF THE DEMOGRAPHIC THOUGHT IN UKRAINE OF THE XVIII—XIX CENTURIES

The article deals with the history of the demographic thought in Ukraine of the XVIII—XIX centuries. Using both the original sources from the State Archives and modern researches the author examines the principal periods of the demographic knowledge development in Ukraine. It is emphasized that all key branches of the modern demography learning have been founded in the XVIII—XIX centuries within the framework of Ukrainian school of population studies. The author remarked that scientific collaboration of Ukrainian and Russian scholars and institutions was of the utmost importance for the advances in population studies in Ukraine.